

JAROSLAV
KURFÜRST

PŘÍBĚH RUSKÉ GEOPOLITIKY

JAK SE RUSKÁ MYŠLENKA
ZMOCNILA VÍCE NEŽ
ŠESTINY SVĚTA

KAROLINUM

Příběh ruské geopolitiky

Jak se ruská myšlenka zmocnila více než šestiny světa

Jaroslav Kurfürst

Recenzovali:

prof. RNDr. Robert Ištok, Ph.D.

prof. Mgr. Ing. Petr Kratochvíl, Ph.D.

prof. Mgr. Martin Putna, Dr.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Redakce Marie Hamšíková

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2018

© Jaroslav Kurfürst, 2018

ISBN 978-80-246-4026-6

ISBN 978-80-246-3982-6 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2018

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Věnuji mamince a své drahé rodině i nejbližším přátelům,
s vděčností za mnohé, včetně jejich blízkosti na scéně, kterou
mi divadlo života přichystalo v roce 2017.

*Osud státu může být určující pro osud tohoto
společenství ještě i posmrtně.*
Jan Patočka, Lovaňské přednášky

OBSAH

Poděkování	11
1. Úvod	13
2. O geopolitice, kritické geopolitice a jejích pojmech	25
2.1 Kde se vzala kritická geopolitika a oč v ní jde	27
2.2 Krátké zastavení u termínů kritické geopolitiky	32
Geopolitické představy	33
Geopolitické a operační kódy	34
Geopolitické příběhové linie a skripty	35
Geopolitické tradice	36
Geopolitická kultura	37
3. Ruská geopolitika před geopolitikou	41
3.1 Území: expanze, sbírání zemí	41
Konsolidace a expanze na východ	45
Expanze na západ	53
Ovládnutí jižního Kavkazu	55
Pohlčení Střední Asie	58
Nenaplněné imperiální sny	61
Sovětská hegemonie	65
3.2 Instituce: svaly geopolitiky	67
Církev: ve službách impéria	71
Armáda, síla Ruska	73
3.3 Ideje: imperiální sny a kosmologie geopolitických představ	75
Pravoslavný mesianismus	76
Moskva – třetí Řím: imperiální mesianismus	78
Smuta: imperativ rozpadu a ohrožení	82
Okno do Evropy	83
3.4 Koloniální a postkoloniální náhled na ruskou expanzi	85
4. Klasické období ruské geopolitiky	92
4.1 Historický rámec: Rusko na geopolitickém hřišti 19. a počátku 20. století	93
4.2 Diskuse ruské inteligence a zrod geopolitických tradic	100

4.3	Geopolitické vize ruských myslitelů klasického období	105
	Startovní „výstřel do tmy“: Čaadajevova zповěď o Rusku a Evropě	105
	Sny slavjanofilů o Rusku coby ne-Evropě	109
	Panslavismus a Rusko jako anti-Evropa	114
	Liberalní západníci a obhajoba Ruska jako součásti evropské civilizace	124
	Státocentrická idea Orientu	132
	Geografové ve službách státocentrické imperiální mise	136
	Eurasianismus – přijetí Asie, odvržení Evropy	145
4.4	Odstíny šedi geopolitických tradic předsovětského Ruska – teoretická diskuse	155
	Interakce paradigmat	157
	Interakce identitárních rámců	159
	Interakce hodnotových rámců	161
	Proměna diskuse na přelomu století	163
	Nejstabilnější části geopolitické kultury Ruska	164

5.	Sovětská hybridní geopolitická kultura	168
5.1	Osud formální geopolitiky v SSSR	172
5.2	Praktická geopolitika SSSR v geopolitických příběhových liniích	183
5.2.1	Revoluční internacionalismus	184
	Linie státu: etablování bolševického Ruska na mezinárodní šachovnici	185
	Linie ideologie: snaha o spuštění světové revoluce	189
5.2.2	Období socialismu v jedné zemi: geopolitická autarkie a diverze v zahraničí	194
5.2.3	Komunistický imperialismus a geopolitika studené války	201
	Imperialismus a vlastenecká válka	201
	Cesta ke studené válce	203
	Geopolitika uvnitř „tábora míru“ – doktrína omezené suverenity	206
	Triangulární konstruování bipolárního světa a soutěž o „třetí svět“	209
	Mírová koexistence	210
5.2.4	Společný evropský dům a rozpad impéria – přestavba geopolitických souřadnic	215
5.3	Geopolitické představy	219
5.3.1	Problém geopolitické inferiority a jeho projekce do třídního boje	220
5.3.2	Vykonstruovaný i skutečný pocit ohrožení	224
5.4	Teoretická diskuse: kontinuita podstaty, diskontinuita formy	227
	Paradigma marxismu-leninismu versus sovětské paradigma	228
	Geopolitická antigeopolitika a chronopolitika	229
	Hybridita sovětské geopolitické kultury	232
	Maskování geopolitických tradic	234
	Přineslo sovětské období novou geopolitickou kulturu?	235

6. Postsovětské období – renesance geopolitiky	238
6.1 Geopolitické příběhové linie	240
6.1.1 Společný evropský dům / velká Evropa	241
6.1.2 Multipolární svět	247
6.1.3 Odpor k rozšíření NATO	252
6.1.4 Společný boj proti terorismu po 11. září	257
6.1.5 (Re)integrace v postsovětském prostoru	261
6.1.6 Obrana proti barevným revolucím	266
6.1.7 Civilizacionismus v zahraniční politice	271
6.1.8 Geopolitické příběhové linie – trendy	275
6.2 Geopolitické tradice postsovětského období a ruská disciplinární geopolitika	276
6.2.1 Identifikace geopolitických tradic v postsovětském období	278
6.2.2 Geopolitická tradice západnictví	283
Koncept liberálního impéria	286
Liberální a prozápadní vize	287
6.2.3 Geopolitická tradice etatismu	290
Demokratický etatismus	292
Geoeconomická škola	298
Geopolitika a geostrategie silových složek	307
6.2.4 Geopolitická tradice civilizacionismu	312
Neosověťismus	319
Civilizacionistický izolacionismus Cymburského	328
Neoeurasianismus	334
Počátky radikálního neoeurasianismu	338
Ideové zdroje hnutí	339
Duginův politický aktivismus	345
Duginova geopolitika radikálního neoeurasianismu	
a představovaná geografie	347
Další stoupenci radikálního eurasianismu	351
Oficiální neoeurasianismus	354
Konvergence radikálního eurasianismu a státní politiky	357
Šíření radikálního neoeurasianismu na Západě	
a účast v dezinformační kampani	359
Ruský svět	360
Intelektuální počátky konceptu	363
Infrastruktura Ruského světa	365
Ruský svět jako geopolitická ideologie	367
RPC jako nositel geopolitiky Ruského světa i účastník nadace	
Russkij mir	369
Ruský svět a hybridní válka	373

6.3 Teoretická diskuse: Co se děje s geopolitickou kulturou v postsovětském Rusku?	375
Konvergence ruské zahraniční politiky a patriotických geopolitických diskursů	375
Kontrast konceptů neoeurasianismu a Ruského světa	378
Patriotická konvergence – konsensus geopolitiky a nadetnického nacionalismu	385
Dynamika geopolitických tradic	388
Pozůstatky prvků ze sovětské geopolitické kultury	392
Putinismus a paralelní geopolitický systém	392

7. Představované geografie, pomsta ideologie a střet geopolitických kultur	399
---	------------

Seznam použitých zkratk	408
Poznámky k transkripci, transliteraci a užívání některý pojmů	409
Shrnutí	410
Summary	411
Příloha	412
Bibliografie	414

PODĚKOVÁNÍ

Tato publikace je zkrácenou a přepracovanou verzí disertační práce nazvané „Konstrukce a dekonstrukce ruské geopolitické kultury“, proto sem patří díky všem, kteří ji nějakým způsobem podpořili, ať už jako disertaci nebo při přípravě této knižní podoby. Poděkovat adresně a na nikoho nezapomenout není nikdy jednoduché, zvláště když si člověk uvědomí, od kolika lidí se na své cestě něčemu přiučil. V souvislosti s touto knihou však děkuji v prvé řadě prof. RNDr. Vladimíru Baarovi, CSc., jenž mne přiměl k tomu, abych se vrátil k práci, kterou jsem promýšlel od konce 90. let, ale kvůli pracovní a rodinné vytíženosti jsem v ní nepostoupil o moc dále než k zaplnění knihovny hodnotnou literaturou k tématu. Díky mu patří také za odborné vedení disertace i cenné rady. Za pomoc děkuji také prof. Vladimíru Kolosovovi, vedoucímu katedry geografie a světového hospodářství na fakultě geografie Moskevské státní univerzity a předsedovi Mezinárodní geografické společnosti, který mne již na přelomu tisíciletí, při mém působení na velvyslanectví v Moskvě, k práci povzbudil a o své rady byl ochoten se podělit při několika osobních schůzkách. Oceňuji i materiály, které mi po mnoha letech od našeho posledního setkání k tématu laskavě zaslal. Při práci na velvyslanectví v Moskvě jsem potkal mnoho vynikajících expertů na Rusko, ať už mezi tehdejšími skvělými kolegy, z nichž některé dnes počítám mezi životní přátele, nebo mezi partnery z ruské diplomacie, expertní komunity a diplomatického sboru. Naše nikdy nekončící diskuse o Rusku mne nepřestávaly inspirovat. Jmenovitě bych rád poděkoval Luboši Dobrovskému, svému prvnímu velvyslanci, na němž si dodnes velmi vážím především upřímného zápalu pro nalézání podstaty i odvážné a jednoznačné formulace myšlenek. Při samotném psaní disertace jsem velmi ocenil pomoc prof. Jana Rubeše. Navedl mne na zajímavou literaturu, ale především laskavě přečetl a okomentoval téměř finální rukopis disertace. Jeho pozorné oko i znalosti historika, literárního vědce a bývalého vedoucího katedry slavistiky Bruselské svobodné univerzity práci prospěly. Obohacující pro mne byla konzultace s prof. Irinou Zeleněvou ze Státní univerzity v Petrohradě a s prof. Peterem Vermeershem z Kato-lijke Universiteit Leuven. Děkuji i Radkovi Kholovi za cenné připomínky k jednomu z publikačních výstupů. Za přínosné komentáře a konstruktivní kritiku děkuji jak oběma oponentům disertace, prof. RNDr. Robertu Ištoku, Ph.D. a doc. PhDr. Emilu Aslanu Souleimanovovi, Ph.D., tak dvěma

dalším odborníkům na slovo vzatým, prof. Mgr. Ing. Petru Kratochvílovi, Ph.D. a prof. Mgr. Martinu C. Putnovi, Dr., kteří vypracovali posudky na knižní podobu a svými komentáři mne vedli k další práci na textu. Za pomocnou ruku při mé snaze objednávat knihy na dálku tak, aby při krátkých návštěvách Prahy bylo možno ofotit či prostudovat cenné zdroje, děkuji Slovenské knihovně, jmenovitě jejímu řediteli Lukáši Babkovi, který mne seznámil s databází hnutí eurasianismu. Stejně tak chci ocenit flexibilitu knihovny Svobodné univerzity v Bruselu, kde jsem byl občasným hostem v čase kolem zavíracích hodin a zejména v době zpřísněného bezpečnostního režimu mi její vedení vyšlo vstříc. Děkuji i kolegům z naší ambasády v Moskvě, kteří mi ve svém volném čase pomohli přesouvat nakoupené knihy o tři tisíce kilometrů na západ – do Bruselu. Největší dík ovšem patří mé rodině – mé ženě Radce a synům Jaroslavovi a Vojtěchovi. V posledních třech letech, kdy mne studium a psaní stály prakticky veškerý volný čas, měli důvod ke kritice a výtkám, které jsem však od nich nikdy neslyšel. Naopak jejich pochopení pro mne bylo největším povzbuzením.

1. ÚVOD

*(...) někdejší říše Rusů a její podivná podivnost spočívá právě v oněch přízracích minulosti, kterým říkáme „imperiální sny“
(Sorokin 2014: 14)*

Dnešní Rusko se stává pro Západ málo srozumitelným i málo předvídatelným partnerem. Víme, že chce větší respekt a že není spokojeno s mírou svého vlivu v mezinárodních vztazích. Slýcháme, že se chce ubírat vlastní cestou a nebude kopírovat cizí vzory. Běžný čtenář novin jistě zaznamenal, že Rusko anektovalo část ukrajinského území na jihu a destabilizovalo východní část země, kde je nyní zapojeno do otevřeného vojenského konfliktu. Stále častěji se hovoří o militarizaci ruské politiky, vyzbrojování armády i jejích manévrech v blízkosti západní hranice Ruska. Vladimír Putin se často ukazuje jako silný vůdce a tento obraz se snaží mediálně vtisknout ruské i světové veřejnosti. I jeho chování prozrazuje, že mu jde především o získání respektu. Někdy se však zdá, že čím více se Rusko snaží, tím pochybnější je výsledný efekt. Zimní olympijské hry v Soči, které měly demonstrovat úspěšnost země, byly následovány dopingovým skandálem obřích rozměrů, který obraz Ruska spíše poškodil. V průběhu anexe Krymu samotný prezident před zraky celého světa popíral přítomnost ruských vojáků, které následně vyznamenal, a stejně tak poté popíral zapojení ruské armády do bojů na východní Ukrajině, které prokázalo nejen vyšetřování sestřelení letadla MH17 raketovým systémem Buk ruské armády, ale i bezpočet dalších důkazů. Rusko rozvíjí koncept měkké síly a jeho prostřednictvím usiluje mimo jiné o opětovné sjednocení postsovětského prostoru. Výsledkem jsou však silné obavy pobaltských zemí, které dokonce přikročily ke stavbě plotu na hranici s Ruskem, a Ukrajina je právem přesvědčena, že Moskva proti ní vede nevyhlášenou válku. Na Západě je výsledkem ruské touhy po větším respektu zavedení cílených sankcí, ale také obavy. Západní veřejnost si zvyká na zprávy o informačních a kybernetických útocích, které jsou z Ruska vedeny proti jejich demokratickým institucím. Do Ruska vedou často nitky podezření z ovlivňování voleb či referend, kradení dat, šíření manipulativní post-pravdy nebo přímo lživých zpráv. Existují svědectví o organizovaném šíření nenávistných zpráv a xenofobie po sociálních sítích z trollích farem – které jsou považovány za ruský vynález. Z Ruska se dostává podpory populistickým antisystémovým silám

z okrajů politického spektra evropských zemí, jejichž názory jsou šířeny podivnými internetovými portály s neznámou strukturou vlastníků. Nelze se tak ubránit dojmům, že tyto informační a psychologické operace vedené především skrze internet vůči zranitelným cílovým skupinám občanů mají za cíl destabilizovat křehký systém liberální demokracie v některých zemích. Státem organizovaná „médiá“ i „nevládní organizace“ jsou dalšími nástroji informační ofenzivy, které západní demokracie neznají a odpovídají proto jen strategiemi posilování odolnosti. Ve výčtu témat, kde se Rusko střetává s politikou Západu, bychom mohli pokračovat přes angažmá v Sýrii a související sekuritizaci migrační vlny až třeba k využití vlastnictví energetických surovin k dosahování geopolitických cílů. Všechna tato témata nás přivádějí k jednoduchým otázkám: Proč se Rusko od Evropy či Západu natolik vzdálilo? Oč mu jde v situaci, kdy jej neohrožují sousedi, Evropa je zaměstnána vlastními problémy a její výdaje na obranu jsou tak nízké, že se staly hlavním tématem v NATO? Proč jsou natolik vyhrocené vztahy se Spojenými státy, které přitom v posledním desetiletí balancují na hraně izolacionismu? Proč se Rusko pasuje do role nejhlasitějšího kritika Západu a jeho liberální demokracie? Čím si vysvětlit množství konfliktů při jihozápadní a západní hranici Ruska?

Při hledání odpovědí na tyto otázky stojí za to navštívit ruské knihkupectví. Pravidelný návštěvník ví, že již celé čtvrtstoletí zde na hřebetech významného množství knih září názvy tvořené často kombinací slov jako „boj“, „civilizace“, „válka“, „spiknutí“, „Západ“, „vlast“, nebo „geopolitika“. Právě termín geopolitika je jakousi zastřešující ruskou odpovědí na všechny výše položené otázky. Dominuje ruské diskusi o mezinárodních vztazích a díky Rusku se opět dostává i do slovníku debat na Západě. Geopolitika je pojmem zahaleným do významové mnohoznačnosti, ale intuitivně cítíme, že v Rusku je považována za cosi esenciálně důležitého. V této knize nahlédneme do geopolitického myšlení a geopolitické kultury této důležité země. Závažnost otázek souvisejících s jejím jednáním by nás měla vést ke snaze jí porozumět. Oč více se Rusko vzdaluje evropskému chápání mezinárodních vztahů, o to větší by mělo být naše úsilí jej pochopit. Mnoho autorů se snažilo vysvětlit a popsat vývoj Ruska skrze přiblížení jednání jednotlivců nebo skupin osob, které zásadně ovlivňovaly nebo ovlivňují směřování země. Gorbačov, Jelcin, rodina, oligarchové, Putin a jeho političtí technologové, velké společnosti jako Gazprom nebo instituce, jako jsou zvláštní služby nebo armáda. Také vztahy Ruska s vnějším světem jsou často vykládány skrze osobní vztahy mezi lidry. V této knize nabídneme zcela jiný úhel pohledu. Podíváme se na Rusko a jeho vztah k okolnímu světu z velké výšky, odkud jsou do značné míry potlačeny detaily jednání jednotlivců, a budeme pozorovat vývoj chování Ruska jako geopolitické entity skrze myšlenkové směry i obecné kulturní rysy. Právě toto myšlenkové a kulturní zázemí poskytuje mentální východiska pro jednání

jednotlivců i skupin, a proto tento úhel pohledu považujeme za minimálně stejně důležitý jako mikropohled na jednotlivé osobnosti, jejich povahy a kontext jejich rozhodování. Náš pohled postihne opakování historických vzorců chování Ruska i některé jeho osobité rysy jako geopolitického hráče. Naším cílem nebude vysvětlit, nýbrž pochopit. K pochopení bychom však nedospěli, pokud bychom Rusko redukovali jen na tzv. hybridní válku, zastrašování sousedů a šíření nenávisti vůči Západu státem kontrolovanými médii. Tato kniha neuspokojí rusofobního čtenáře, který se chce jen utvrdit v tom, že Rusko představuje především útlak a diktaturu. Přestože náš pohled bude jednoznačně ovlivněn sympatiemi k ruským západníkům a liberálům, kteří si vždy přáli více svobody a demokratizaci své země, je zřejmé, že skutečné pochopení Ruska vede přes překonání předsudků k tomuto státu s rozmanitou společností, zcela jedinečným intelektuálním kvasem a bohatou kulturou. Z ní nás bude zajímat specifická část. Zkoumání geopolitické kultury naše téma vymezuje a zároveň posouvá za rámec disciplinární geopolitiky. Zapojuje do diskuse ruskou společnost a její geopolitické představy, ruské filozofy a jejich myšlenky. V souvislosti s geopolitikou bylo o Rusku popsáno velké množství papíru. Právě Rusko bylo významným a často i hlavním tématem velkých prací klasické německé i anglosaské geografie i geopolitiky autorů Toynbeeho, Ratzela, Haushofera, Mackindera, Mahana, Spykmana, a ještě silněji na něj byly zaměřeny geopolitické úvahy v období studené války. Mnohem méně pozornosti je však věnováno samotnému ruskému geopolitickému myšlení, jeho tradicím a celkové geopolitické kultuře této země, v níž je slovo geopolitika skloňováno ve všech pádech prakticky denně. Některé myšlenkové zdroje, na něž se představitelé ruského geopolitického myšlení odvolávají, jsou v povědomí veřejnosti v Česku i jinde na Západě přítomny. Mezi ně nepochybně patří debata mezi slavjanofily a západníky nebo eurasijské hnutí, které stále fascinují badatele z oblasti slavistiky, filozofie, historie a dalších oblastí. Celkový pohled na ruské geopolitické myšlení a kumulativně utvářenou ruskou geopolitickou kulturu složenou z geopolitických tradic je však méně častý. Tato kniha je zamýšlena jako příspěvek k poznání právě v této oblasti.

První myšlenky práce se rodily již v roce 2000, kdy jsem se poprvé setkal s prof. Vladimírem Kolosovem během své mise na českém velvyslanectví v Moskvě, kde jsem se v letech 1999 až 2003 zabýval ruskou zahraniční politikou. Měl jsem možnost diskutovat její východiska s Dmitrijem Treniněm, Lilijanou Ševcovovou, Andrejem Rjabovem, Andrejem Piontkovským, Konstantinem Eggertem, Arkadijem Mošesem, Taťánou Parchalinovou a celou řadou dalších intelektuálů z řad akademické obce. Za mimořádně přínosné považuji rozhovory s ruskými kolegy z ministerstva zahraničí, kteří mne hloubkou svých znalostí denně přesvědčovali o vysokých kvalitách ruské diplomacie. Stejně tak jsem si vážil znalostí a analýzy kolegů z ostatních ambasad, mezi nimiž jsem v té době našel několik skutečně špičkových expertů.